

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ ПІДЛІТКІВ ІЗ ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

1.1. Основні підходи до розуміння девіантної поведінки у психологічних дослідженнях

Дослідження девіантної поведінки особистості досить новий напрям психологічних досліджень, хоча ще у минулому столітті такі науковці як І. Сеченов, І. Павлов досліджували поведінку, її особливості у людини. Конкретні дослідження природи девіантної поведінки почалися у 90-ті роки ХХ століття і базувалися на вивченні поведінки, що на думку тодішніх науковців, відхилялася від норм, не приймалася суспільством, не відповідала певним стереотипам поведінки особистості у суспільстві. Також, на початку досліджень, девіантну поведінку розглядали через призму наслідків, що вона несе за собою. Мається на увазі, що відхилення від загальноприйнятих стандартів поведінки характеризувалося ізоляцією, лікуванням, позбавленням волі та покаранням.

На основі перших наукових досліджень девіантну поведінку розуміли як дуальний феномен – характеристика індивідуального поведінкового акту чи загальний соціальний феномен. Варто зазначити, що однозначної відповіді на сутність цього феномену не було та немає, оскільки розглядаючи його із точки зору соціальної, то норми, звичаї і сам соціум постійно змінюються, що тягне за собою і індивідуальні зміни у поведінці та реакції на соціум особистості. Відповідно вивчення цього явища займалися різні школи: психоаналітичні, соціальні, і відповідно – проблему відхилень поведінки вивчає соціологія, психологія, кримінологія.

Чітке встановлення теорії девіантної поведінки полягає у дослідженні того, як сама структура суспільства впливає на деяких членів цього суспільства провокуючи відхилення від стандартів поведінки

прийнятих у цьому суспільстві. Вивченням цього питання займалися Р. Мертону та А. Коену, визначав девіантну поведінку як таку, що не відповідає очікуванням соціальних інститутів, не підпорядковується їх законам та нормам.

Щодо підходів у вивченні девіантної поведінки, то виділяють два основні – це біологічний та соціальний. Перший характеризується впливом біологічних детермінантів на людську поведінку – спадковості, вродженості, а другий підхід розглядає девіантну поведінку крізь призму соціальних детермінантів, тобто суспільних звичаїв, норм, правил, що є у конкретному суспільстві. Але на сьогоднішній день із стрімким розвитком науки, людства в цілому ці теорії не існують окремо, вони об'єднані та взаємодіють із чіткими психологічними особливостями як кожного індивіда окремо так і психологією соціуму.

У сучасних психологічних дослідженнях, що базуються на експериментальних та теоретичних аспектах вивчення девіантної поведінки особистості немає чіткого визначення сутності поняття «девіантна поведінка», проте науковці трактуючи його опираються на поняття «норми». Відповідно до цього, девіантною називають ту поведінку, що не відповідає, відхиляється від норм.

Логічним буде дослідження поняття «норми», оскільки його трактування визначає певне відхилення. Щодо сутності поняття норми, то погляди науковців трактуються відповідно до сфери та рівня дослідження цього поняття. У психологічних дослідженнях норма – це стандарт, який стосується поведінки, очікувань, еталонів, як зазначає Л. Вольпова у своїх дослідженнях. Вона розглядає це поняття у багатьох контекстах: біологічна, соціальна, індивідуальна, поведінкова норма. Щодо поведінкової норми, то її характерною особливістю є нормативна поведінка, яка характеризується відповідністю до певних соціальних норм, схвалюється оточенням і характерна більшості людей. Також регулюється правами, соціальними звичаями, нормами, які прийняті соціумом.

Протилежним поняттям до нормативної поведінки є нестандартна або ж ненормативна поведінка, яка властива меншості людей та виходить за межі прийнятих норм у суспільстві. Досить часто цей вид поведінки описують як такий, що шокує, дивує та викликає неприйняття іншими. Науковці описують нестандартну поведінку двох видів: креативну (творчу) та девіантну (з відхиленням). Різниця між ними полягає у тому, що творча поведінка продуктивна, креативна, часто не зрозуміла оточенню, що тим самим викликає їх опір, а девіантна поведінка характеризується деструктивністю, непродуктивністю і викликає несхвалення та неприйняття оточенням.

У своїх дослідженнях І. Кон розглядає девіантну поведінку як систему вчинків, що не відповідають нормам, які є загальноприйнятими у сферах права, психологічного здоров'я, моралі. Спираючись на дослідження попередників, вважає, що девіантна поведінка є вчинком або ж їх системою, які не відповідають нормам встановлених суспільством та проявляються у порушенні, дисбалансі психічних процесів, безконтрольності власної поведінки і порушенні процесу само актуалізації.

Девіантна поведінка характеризується стійкістю та масовістю, що і підтверджують сучасні дослідження. На таку її особливість впливають різні соціальні норми до яких прийнято відносити релігійні, моральні, правові та етичні. Ці норми створюються суспільством, діють у ньому та під його глобальною зміною теж змінюються, а це призводить до того, що поняття самої девіантної поведінки теж деформується та адаптується під нові вимоги та норми. Тому під час історичного вивчення особливостей девіантної поведінки ми можемо спостерігати таке явище, коли девіантна поведінка може перетворюватися у норму або ж раніше прийнята норма стає відхиленням.

Особливістю девіантної поведінки є те, що її наслідки та сам процес дії, несуть негативний вплив та несприятливі наслідки як для зовнішнього оточення так і для того, хто її вчиняє. Про це свідчать запропоновані класифікації девіантної поведінки, які досить різнопланові та багатокomпонентні. У своїх теоретичних дослідженнях ми

класифікацією девіантної поведінки, опираючись на поняття норми, що порушується та які негативні наслідки несе виділяє такі різновиди девіантної поведінки:

- антисоціальну, яка не відповідає соціальним та правовим нормам. І поділяється на делінквентну та злочинну поведінку;
- асоціальну, що характеризується невідповідністю соціальним очікуванням і нормам. Проявляється сукупністю вчинків із очевидним негативним ставленням до етичних, моральних цінностей і норм, відсутністю дисциплінованості, контролю;
- аутодеструктивну, що полягає у відхиленні від медичних та психологічних норм, наслідком якої є порушення цілісності розвитку особистості. Проявляється як суїцидальна, віктимна поведінка;
- адитивна, наслідком якої є залежність як від хімічних речовин так і від ігор (гемблінг), їжі, релігійних культів.

У психологічній літературі також представлена класифікація девіантної поведінки, яка описує відхиленням від норми як позитивні, так і негативні і виділяє такі види девіантної поведінки: делінквентна, кримінальна, злочинна. Схожої думки В. Іванов, що у своїй теорії виділяє не лише види девіантної поведінки, а пропонує виокремлювати два її рівні: докриміногенний та криміногенний, суть яких у тому, що різниця між ними лише у їх поступовості. Тобто, докриміногенний характеризується легшим рівнем девіації, а криміногенний ототожнює із делінквентними проявами.

Систематизували у своїх теоріях Ц. Короленко та Т. Донських девіантну поведінку за двома характеристиками до яких відносили нестандартну та деструктивну поведінку. Під поняттям нестандартної поведінки вони розуміли поведінку, котра виходить за рамки соціальних стереотипів, але не несе загрози для інших. Її проявами можуть бути нові нестандартні ідеї, нестандартне мислення. Деструктивна поведінка конкретно спрямована на порушення соціальних норм і вибудовується згідно цілей особистості. Коли деструктивна поведінка спрямована на зовні, то це зовнішньо деструктивна поведінка, яка виявляється у проявах на інших. Коли деструктивна поведінка спрямо-

вана на внутрішній світ, характеризується девіантною поведінкою по відношенню до себе, а не інших – це внутрішньо деструктивна поведінка особистості. Також, автори конкретизували запропоновану класифікацію та під зовнішньо деструктивною поведінкою вони розуміють адитивну та антисоціальну, що проявляються у залежностях від певних речовин, втечею від інших за допомогою тих же самих речовин. Група внутрішньо деструктивної поведінки включає в себе суїцидальну, нарцисичну, фанатичну поведінку.

Ще один підхід до класифікації девіантної поведінки пропонує В. Ковальов, який усі види девіантної поведінки поділяє на категорії за певними ознаками:

- соціально-психологічні ознаки поведінки, що характеризуються асоціальною, протиправною, анти дисциплінарною поведінкою;
- патологічні ознаки поведінки, що характеризуються патологічними або ж непатологічними девіаціями. Патологічні девіації, на думку науковця пов'язані із порушеннями психіки, а непатологічні - ситуативні, без порушень психічних процесів;
- особистісно-динамічні ознаки поведінки, які обумовлюються станами та реакціями психіки, організму особистості, що сприяють прояву девіантної поведінки.

Як нами зазначалося раніше, у різних концепціях та підходах розглядаються аспекти виникнення девіантної поведінки як такої, нами проаналізовано її види та особливості, проте для більш детального вивчення девіантної поведінки у контексті дослідження, ми вважаємо важливим дослідити етапи та рівні прояву девіантної поведінки, що дозволить глобально проаналізувати дане явище. Відповідно, класифікації девіантної поведінки, ми робимо висновок, що як явище вони з'являється поетапно із конкретними проявами на кожному етапі. Цьому є підтвердженням дослідження Ю. Клейберг, у яких представлені етапи розвитку девіантної поведінки. Він описує, що на першому етапі, що має назву «ситуативний» проявляються лише одиничні девіантні дії особистості. Під впливом таких чинників як сім'я, соціум

тоді він залишається лише одиничними або ж особистість не може
поворотитися до ситуації, що провокує девіантні дії і тоді
відбуваються закономірні подібних між собою девіантних дій. Виходячи
з цього варіанту першого етапу, коли девіантна поведінка закріплю-
ється, потрібно її уникати на етапі стійких порушень, коли дії є
спроможними, усвідомлюваними, хоча людина може при цьому їх
не усвідомлювати повністю, аналізувати, що її дії не відповідають її власним
цінностям та моралі. На цьому етапі також передбачаються ризики
включення особистості у схожі малі групи із такими ж проявами як у
першому етапі. Можна вважати, що таким чином особистість шукає під-
тримку для себе, щоб не залишатися відкинутою соціумом за дії, що
порушують її моральні норми. Наступний третій етап характеризується
включенням особистості тих дій, які не підпадають під поняття
моралі. Можливе наближення девіантних дій до делінквентних, а
також виникає внутрішній міжособистісний конфлікт із яким часто
особистість не може впоратися і відбувається прийняття своїх дій, своєї
поведінки як нормальної. Певною мірою, відбувається захисна реакція
на неприйняття своїх дій. Четвертий та п'ятий етапи досить пов'язані
і відбуваються, оскільки характеризуються стійкими постійними проявами
девіантної поведінки, котра часто наближена або ж повністю делінк-
вентна. Різниця між етапами полягає у тому, що четвертий етап або ж
збалансований характеризується менш складними та небезпечними
проявами поведінки девіантної особистості ніж п'ятий деструктивний етап.

Підходячи до етапів розвитку девіантної поведінки, паралельно
вважаємо і рівні її розвитку. Зрозуміло, що вони пов'язані між собою
і характеризуються такою послідовністю протікання:

- 1) одиничні прояви девіантної поведінки;
- 2) групові прояви девіантної поведінки;
- 3) морально негативні прояви та вчинки;
- 4) делінквентна поведінка;
- 5) аморальна поведінка;
- 6) деструктивна поведінка.

Конкретно ці рівні розвитку девіантної поведінки описано у роботах Н. Протасової, і вона зазначала, що кожен рівень також характеризується етапами від найменшого до найбільшого, і під час цього процесу прояви девіантної поведінки особистості при переході з рівня на рівень кожного разу все більше закріплюються у поведінці.

Як бачимо, девіантна поведінка є системою вчинків, дій особистості, які не входять у рамки норми суспільства і її прояви та наслідки збільшуються відповідно до рівнів та етапів її прояву. Тому також прийнято виділяти специфічні ознаки девіантної поведінки. Вони чітко описані у роботі О. Змановської, котра вивчала девіантну поведінку, її ознаки та особливості. Вчена вважає, що до специфічних ознак девіантної поведінки відносяться не поодинокі, а багаторазові та тривалі у часі порушення або ж недотримання норм суспільства, що актуальні саме на конкретний часовий період. Важливо, що на думку авторки, порушені норми є досить сталими і важливими для того суспільства у котрому порушник цих норм перебуває. Вона також зазначає, що поведінка, яка суперечить нормам є загальною спрямованістю особистості і не є викликана будь-якими кризовими ситуаціями. До ознак девіантної поведінки особистості, яка теж характеризує цю поведінку як ту, що виходить за межі норм відноситься її негативна оцінка з боку інших людей. Девіантну поведінку не прирівнюють до психічних захворювань і патопсихологічних станів. Загалом, із характеристики її специфічних ознак, то девіантна поведінка як результат характеризується шкодою для особистості та для оточення.

Поряд із специфічними ознаками девіантної поведінки виділяють її конкретні психологічні прояви. Зрозуміло, основою при цьому виступає психологічна сфера особистості, специфічні її ознаки. Тому виділяють такі прояви девіантної поведінки особистості:

- духовні проблеми до яких відноситься різноманітні душевні переживання, втрата або ж відсутність сенсу буття, втрата життєвого потенціалу;
- емоційні проблеми, котрі характеризуються переважанням негативних емоцій, тривожністю, депресією;

- зміна ціннісно-мотиваційної сфери, яка виявляється у внутрішніх конфліктах, впливі різних негативних ситуацій, що змінюють погляди особистості;
- зміни або ж викривлення у когнітивній сфері наслідки яких це ригідне мислення, відсутність критичного мислення, стереотипізація, самообмеження у нових знаннях;
- проблеми саморегуляції, що характеризуються відсутністю або ж надмірним самоконтролем, низькою чи високою самооцінкою, станом дезадаптації;
- вплив негативного життєвого досвіду, котрий змінює психологічний стан особистості: різні види насильства, схильність або ж наявність шкідливих звичок, кризові стани та ситуації.

Проаналізувавши наукову літературу де запропоновані підходи до розуміння природи виникнення, особливостей розвитку та аналізу самого виникнення поняття девіантної поведінки, робимо висновок, що девіантна поведінка характеризується певними відхиленнями від соціально-прийнятих норм суспільства, несе у собі загрозу та шкоду для людини, котра нею характеризується та для її оточення. Небезпека девіантної поведінки у тому, що існує безліч її видів, котрі мають свої характеристики, особливості та рівні прояву і несуть шкоду здоров'ю особистості. Також, не існує чіткої грані між переходом із одного виду девіантної поведінки до іншого, це ж саме стосується і її етапності прояву. Проте, девіантну поведінку можна чітко характеризувати за її специфічними ознаками та психологічними проявами. Зрозуміло, із розвитком суспільства та суспільних норм і правил, стереотипів, девіантна поведінка теж набуває нових характеристик, котрі спровоковані цими змінами і на сьогоднішній день її прояви та наслідки досить помітні у буденному житті.

1.2. Причини та особливості прояву девіантної поведінки у підлітковому віці

Досліджуючи основні підходи до вивчення девіантної поведінки, ми проаналізували, що вона характеризується індивідуальністю та

віковою своєрідністю. Це цілком логічно, оскільки на кожному віковому етапі розвитку особистості людина взаємодіє із соціумом, є його частиною при цьому дотримується певних норм соціуму у якому перебуває. Відхилення від цих норм є проявом девіантної поведінки і воно є індивідуальним, бо кожна особистість зовсім по-різному сприймає затверджені норми суспільства і реагує на них. Тому, можна стверджувати, що девіантна поведінка може проявлятися на будь-яких вікових етапах і її прояви матимуть індивідуальний характер.

Продовжуючи дослідження вікових відмінностей у прояві та характеристики девіантної поведінки потрібно сказати, що у дослідженнях Т. Герасиміва, виділяється така особливість терміну «девіантна» поведінка, що його можна застосовувати для дітей, котрі не молодші 5 років, а найкраще лише після 9 років. Це важливо, бо у ранньому віці діти не мають вираженого самоконтролю та самостійно не можуть дотримуватися соціальних норм. У таких випадках дітям допомагають батьки, але коли все таки у дитини, яка молодша 5 років спостерігаються певні відхилення поведінки, відхилення від вікової норми, то це не девіантна поведінка, а прояв невротичних реакцій або порушень розвитку.

Відповідно, що стосується досліджень девіантної поведінки у підлітковому віці, то таку термінологію доречно застосовувати. Характеризуючи причини та особливості проявів девіантної поведінки у підлітків, перш за все потрібно вивчити особливості даної вікової категорії, що дозволять зрозуміти на якому підґрунті виникає порушення норм підлітком. Вивченням девіантної поведінки підлітків, її особливостей займалися Л. Олеференко, Т. Шульга, які виділили саме ряд конкретних причин девіантної поведінки підлітків. Роботи В. Оржеховської також розглядають причини відхилень від норми у неповнолітніх. У багатьох своїх працях Л. Магдисяк вивчала особливості проявів та причини девіантної поведінки у неповнолітніх правопорушників, а також аналізувала підлітковий вік як чинник девіантної поведінки.

Психологічні особливості розвитку особистості у підлітковому віці досліджувалися вітчизняними та закордонними науковцями. Вони опираються на відомі вікові періодизації та їх особливості.

Після їх детального аналізу зрозуміло, що підлітковий вік характеризується новоутвореннями, провідним видом діяльності, змінами як фізичного так і психологічного розвитку, що впливає на формування особистості підлітка в цілому. Варто зазначити, що під час підліткового віку підлітки формують власний світогляд, цінності, засвоюють норми та стереотипи суспільства. Це зумовлено тим, що саме у цей період життя особистість активна щодо свого оточення, шукає друзів, нові знайомства, стверджується серед інших.

Таким чином, коли на першому місці відносини із навколишнім середовищем, самоідентифікація та самоствердження себе у соціумі, на другий план відступають взаємини із батьками. Часто підтримку, розуміння підлітки шукають серед своїх однолітків, бо взаєностосунки із членами сім'ї погіршуються в силу того, що відбувається не припняття та не розуміння батьків дитиною та навпаки. Така сімейна ситуація породжує протест із боку дитини і тоді у її поведінці виникають зміни, що не сприймаються спочатку найближчим соціумом – сім'єю, а потім усіма іншими членами суспільства.

Дослідження Л. Казміренко, свідчать, що поведінка підлітків характеризується невизначеністю, відбувається проекція характеру та темпераменту у вчинки та спрямованість поведінки. Криза, що переживає особистість на цьому етапі розвитку свідчить про процес формування цілісної особистості, психологічні установки не стійкі та погано виражені. Як наслідок, для підлітків не притаманна стійкість життєвої позиції, яка не дозволяє усвідомити своє місце у соціумі. Говорячи про фізіологічні особливості підліткового віку, то для цього етапу характерні не стійкі процеси гальмування нервової системи. Це пояснюється тим, що нервова система не здатна витримувати навантаження подразників, які часто довготривалі та мають велику силу дії. За рахунок цього та психологічних особливостей підлітки не контролюють свої емоції, піддаються негативним переживанням, не розуміють

послідовності своїх вчинків. Тому не можуть керуватися у своїй поведінці нормами та правилами, котрі встановив соціум.

Із трактування самого визначення девіантної поведінки, коли підліток за рахунок вікових особливостей відхиляється від загальноприйнятих норм, то це уже свідчить, що він перебуває у групі ризику. До вище перелічених особливостей розвитку особистості у підлітковому віці також додається вплив зовнішнього середовища, що провокує девіантну поведінку. Під цим мається на увазі не розуміння з боку дорослих, конфліктні ситуації, не прийняття у соціальному оточенні.

Аналізуючи підлітковий вік із точки зору, що людина є соціальною, то особи цієї вікової категорії, а саме їх поведінка – часто не відповідає очікуванням й вимогам чи нормам, котрі загальноприйняті в суспільстві. Це пояснюється тим, що в силу вікових особливостей та/або ситуації розвитку, що є «нормою», підліток не готовий до їх виконання у такій мірі, що очікують інші. Тому певні розбіжності між біологічною та соціальною незрілістю підлітків та вимогами суспільства служать реальним джерелом девіації у цьому віці.

Дослідивши особливості розвитку особистості у підлітковому віці, який часто є тригером для формування відхилень поведінки, ми вважаємо доречним дослідження актуальних причин виникнення девіантної поведінки. Також, важливо детально розглянути ознаки та прояви девіантної поведінки підлітків. Серед класиків психології дослідженням актуального питання займався А. Адлер, що серед причин виникнення девіантної поведінки виділяв почуття неповноцінності, наслідком якого є привернення уваги за рахунок дій, які не приймаються соціумом.

З точки зору З. Фрейда девіантна поведінка проявляється тоді, коли немає взаємодії трьох основних структур особистості: Ід, Его, Супер-Его, внаслідок чого психологічний захист особистості є на низькому рівні. Проте, А. Бандура стверджував, що девіантна поведінка є соціально зумовленою, тобто результат наuczіння і таким чином особистість реагує на подразники середовища.

Опираючись на вище зазначені теорії причин девіантної поведінки, можна виділити класифікацію групи чинників девіантної поведінки підлітків:

- індивідуально-психологічні в основі яких особливості конкретного індивіда, що впливають на його поведінку;
- соціальні, які включають не лише вплив на особистість, але й характеризуються середовищем у якому вона є, чи комфортне воно, чи забезпечує усі умови для розвитку та життя людини;
- соціально-психологічні, що є результатом взаємодії підлітка із сім'єю, характером впливу найближчого оточення на нього;
- педагогічні, котрі базуються не несприятливих та незадовільних умовах виховання підлітка у сім'ї та закладах освіти.

Потрібно зазначити, що ці групи причин можуть бути взаємопов'язаними між собою, але можливо коли негативний вплив однієї групи чинників породжує відхилення у поведінці при цьому відбуваються порушення у інших групах.

Вивчаючи наукові доробки сучасників, дану сферу досліджували Н. Пихтіна, Т. Федорченко, котрі у своїх роботах виділили ряд причин, що сприяють відхиленням поведінки підлітків: проблеми у сім'ї, що пов'язані із насильством, розлученням батьків, конфліктами або ж народженням дітей. Також, вони вважали, що на виникнення девіантної поведінки впливає не лише сім'я, але й особистісні характеристики підлітка до яких відносили агресивність, відсутність друзів, низький рівень спілкування, неадекватну самооцінку, невизначеність, відсутність хобі. Ще однією причиною відхилень поведінки підлітків науковці вважають втрату близької людини, не обов'язково, щоб ця втрата була пов'язана із сім'єю.

Поряд з причинами девіантної поведінки виділяють і фактори, котрі провокують її. Дослідження таких факторів дозволило виокремити В. Оржеховській такі їх групи:

- психолого-педагогічні – особливості підліткового віку, низька самооцінка, проблеми емоційної та вольової сфери, незадоволеність потреб, відсутність спілкування із батьками або ж постійні конфлікти із ними;
- соціально-економічні – матеріальні проблеми та незадоволеність, неблагополуччя, загальні економічні проблеми, які впливають на особистість;

• ментальні та поведінкові психічні розлади, які є наслідком нездорового способу життя, спадковість, схильність до залежностей, відхилення у розвитку, не прийняття тіла, зовнішності.

Ще до причин девіантної поведінки Н. Максимова відносить негативне відношення особистості до себе, котре є наслідком неприйняття себе, низьким рівнем домагань, які спричинили викривлення людських цінностей. Також авторка вважає, що причина формування девіантної поведінки підлітків є культ насильства, домінантності, які можна спостерігати у багатьох сферах людського життя. Така пропаганда відбувається у засобах масової інформації, соціальних мережах. Ми погоджуємося із цим, оскільки віртуальний світ, гаджети посідають чи не перше місце у нашому повсякденному житті.

Серед багатьох наукових робіт, що присвячені характеристиці причин девіантної поведінки підлітків, заслуговує уваги дослідження І. Невського та А. Колесова, яке спрямована на вивчення впливу зовнішніх чинників на формування девіантної поведінки у підлітковому віці. Вчені стверджували, зовнішні фактори ризику мало враховуються під час дослідження девіантних проявів поведінки. Вони запропонували класифікацію у якій виділяли три групи факторів, що включали у собі перелік конкретних чинників впливу на формування девіантної поведінки. Перша група характеризується суспільними процесами, а саме зміною інститутів соціалізації для кожного покоління, не чіткість законодавства у правоохоронних органах, пропаганда залежної поведінки, насилля, сексу у засобах масової інформації та Інтернет-ресурсах, безробіття, вільний доступ до алкоголю, тютюну. До другої групи факторів вчені відносять стан та особливості сімейного виховання, а також психологічні особливості та взаємодію у сім'ї, що включають конкретно рівень сімейних та культурних традицій, стилі виховання, рівні задоволеності потреб членів сім'ї, можливість асоціальної поведінки родичів. Фактори ризику третьої групи характеризують організацію школи, а конкретно – відсутність професійної компетентності вчителів щодо роботи із дітьми конкретної вікової

книготорії, відсутність елементарної психологічної освіти, що допомагає вчителю налагоджувати контакт із учнями.

На основі вище зазначених факторів, які впливають на формування причин девіантної поведінки ті ж вчені – І. Невський та А. Колесов стверджують, що ці фактори формують у підлітків девіантну поведінку, котра носить такі прояви:

- соціально-пасивна спрямованість девіантної поведінки, що характеризується не бажанням підпорядковуватися до загальноприйнятих норм та правил суспільства, пасивність щодо інших, недотримання громадських обов'язків;
- девіантна поведінка, як спосіб отримання моральної та матеріальної користі, що проявляється у вчиненні правопорушень;
- агресивна спрямованість девіантної поведінки, що є наслідком негативної спрямованості проти інших людей.

Аналіз наукових джерел, які ми дослідили, дозволяє підсумувати, що девіантна поведінка характеризується особливостями прояву, котрі базуються на індивідуальних особливостях особистості, проте науковці виділяють і певні форми прояву девіантної поведінки підлітків. Підтвердженням цього є дослідження В. Кондрашенко, що виділяє соціальні та індивідуальні прояви девіантної поведінки:

- неуспішність у школі, низька здатність до навчальної діяльності;
- неспішність у соціальних сферах таких як сім'я, школа, особисті стосунки;
- конфлікти, порушення закону;
- установка щодо соціальних вимог, яка є негативною та стосується їх нерозуміння та неприйняття;
- уникнення відповідальності, звинувачення та перекладання вини на інших;
- емоційність;
- низький рівень комунікативних здібностей та конфліктність;
- когнітивні спотворення реальності.

Потрібно сказати, що прояви девіантної поведінки викликають негативну реакцію оточення, що має характер осуду або ж соціальних санкцій через покарання законом. Санкції спрямовані на запобігання девіантної поведінки у підлітків, але вони можуть призводити і до негативних наслідків, зокрема, навішування ярликів на особистість. Це провокує психологічні проблеми, а також під впливом ярлика людина зможе прийняти його і дійсно йому відповідати.

Варто зауважити, що тип девіантної поведінки визначає форму її виявлення. Форми виявлення або ж прояву девіантної поведінки теж можуть бути різні. Дослідження С. Зінченко свідчать про такі форми прояву девіантної поведінки як агресія. Агресія може бути як зовнішньою так і внутрішньою тобто аутоагресія.

Поняття агресія характеризується як психічний стан із певною часовою тривалістю, може мати стійкий характер. Агресивність як властивість особистості характеризується здатністю особистості до агресивної поведінки котра може принести шкоду іншим або ж собі. Агресія може мати вербальний або фізичний прояв.

Фізична агресія у підлітковому віці виступає як засіб завдання шкоди іншим, але й як спосіб самовираження та здобуття поваги від інших, утвердження серед однолітків. Щодо вербальної агресії то її особливість у тому, що це погрози, приниження інших за допомогою вербальних проявів впливу. Аутоагресія – агресія, котра спрямована на себе і має форму вербальної або ж фізичної. Тобто це завдання шкоди собі, яке впливає на стан здоров'я та психологічне, моральне приниження себе.

Також формою прояву девіантної поведінки на думку С. Зінченко є саморуйнівна поведінка. Характерними її рисами є відхиленість від норм медичної та психологічної сфери, що загрожує життю та розвитку людини. Форми прояву саморуйнівної поведінки: суїцидальна, харчова, хімічна залежність.

Аномалії сексуальної поведінки також відносить С. Зінченко до форм прояву девіантної поведінки. Сексуальні девіації характеризуються відхиленням від сексуальних норм. Існують явні та приховані

девіації сексуальної сфери підлітків. До конкретних проявів сексуальних девіацій, що є проявами девіантної поведінки відносять асексуальну, гіперсексуальну поведінку та різні види девіацій сексуальної сфери.

У своїх роботах І. Мартинюк під асексуальною поведінкою розуміє заниженість особистістю значення сексуального життя, а також унеможливорює сексуальні контакти. Тоді як гіперсексуальна поведінка характеризується завищенням цінності сексуального життя, заміщення сексом інших життєвих цінностей, а також можливість досить частого та хаотичного статевого життя. Вчена зазначає, що як прояв девіантної поведінки через сексуальні аномалії підлітків також переважно характеризується не розмежуванням у виборі сексуального партнера. Мається на увазі, що підліток не обдумує вікові розмежування, не керується нормами моралі та здорового розвитку особистості. Також, І. Мартинюк виділяє групу сексуальних девіацій, котрі пов'язані із девіантною поведінкою. Причиною зміни орієнтації підлітків є численні фактори, але з точки зору девіантної психології – це протест, спосіб самовираження та самоідентифікації.

Опрацювавши сучасну наукову літературу, ми дійшли висновку, що саме основні особливості прояву й причини девіантної поведінки у підлітковому віці досліджуються багатьма науковцями. Відповідно до опрацьованих наукових джерел, ми прийшли до висновку, що причини девіантної поведінки підлітків є особистісні, зовнішні, соціальні, проте усе залежить від конкретної ситуації із конкретним підлітком. Це ж стосується і форм прояву девіантної поведінки підлітків, проте безперечно доведеним є те, що кожен вид девіантної поведінки характеризується проявами, але кожен ситуацію потрібно розглядати індивідуально. Тому для більш детального дослідження індивідуального характеру прояву девіантної поведінки підлітка потрібно розглянути особливості психологічної роботи із такою категорією клієнтів.

1.3. Особливості консультування підлітків з девіантною поведінкою

Консультативний процес у роботі практичного психолога є невід'ємною частиною професійної орієнтації. Тому особливості пси-

консультування мають певні характеристики, правила та особливості. Що стосується підлітків, то психологічне консультування осіб даної вікової категорії також має свої особливості.

Загалом поняття психологічного консультування означає психологічну допомогу практичного психолога клієнтам, які її потребують у формі порад та рекомендацій. Психологічне консультування – це практична діяльність психолога, яка спрямована на надання актуальної психологічної допомоги людині, що базується на засаді того, що психічно та фізично здорова особистість може впоратися із усіма проблемами і негараздами, що виникають у її житті.

Трактування поняття психологічного консультування описане у роботах багатьох авторів, тому у наукових джерел по-різному його трактують. Психологічне консультування орієнтується на допомогу клієнту у розв'язанні його міжособистісних стосунків. Інша точка зору вітчизняних науковців поняття психологічного консультування розглядає як вид психологічної допомоги людям під час складної життєвої ситуації. Також Ю. Альошина зазначає, що психологічне консультування характеризується безперечною роботою із клієнтами, що спрямована на вирішення їх проблем, які мають соціально-психологічний характер. При цьому актуальним засобом роботи психолога вважається бесіда.

Як і інші види психологічної допомоги, психологічне консультування має свою мету. Основною метою психологічного консультування є допомога клієнтові в усвідомленні того, що саме він усе вирішує у своєму житті, використовує свої здібності, долає складні ситуації. Найголовніше при цьому, щоб клієнт усвідомив свою мету, повірив у неї та самого себе. Осмислення власних переваг, прийняття себе та досягнення поставленої мети передбачає психологічна консультація особистості. Психолог під час консультативного процесу лише допомагає клієнтові, є опорою для нього та рушійною силою розвитку клієнта. Під час психологічного консультування клієнт із допомогою психолога змінює свою поведінку для того, щоб йому самому було комфортно перебувати у соціумі, розвиває навички створення міжосо-

бистісних стосунків та навиків подолання труднощів у будь-яких життєвих ситуаціях.

Ефективність психологічного консультування Р. Федоренко у своїх працях вбачає у вирішенні найважливіших завдань, які передбачає собою психологічне консультування:

1. надання швидкої допомоги клієнту для вирішення його проблем;

2. надання допомоги клієнту у тій ситуації, коли він біг би впоратися самостійно, але під впливом багатьох чинників потребує підтримки та допомоги;

3. надання тимчасової допомоги клієнту, при цьому ж клієнт може самостійно впоратися із проблемною ситуацією або ж навпаки – потребує більш тривалої допомоги, психотерапії.

Звичайно, при надання психологічної допомоги клієнту психолог керується принципами психологічного консультування, які характеризуються певними професійними вимогами до фахівця-психолога та чітко аргументовані у етичному кодексі психолога. До ряду таких принципів відносяться: принцип добровільності, доброзичливості та безоцінкового ставлення до клієнта, конфіденційності, професійної вмотивованості та компетентності та інші. Дотримання принципів професійної діяльності психолога забезпечить не лише успішну професійну діяльність, але й успішність психологічної роботи із клієнтом.

Відповідного до того, що психологічного консультування потребують на різних вікових етапах, у різних життєвих ситуаціях існують конкретні види психологічного консультування: інтимно-особистісне, сімейне, психолого-педагогічне, ділове. Особливостями інтимно-особистісного психологічного консультування є надання допомоги клієнту під час особистісних проблем, труднощів налагодження соціальних контактів, проблем інтимного характеру. Стосовно сімейного психологічного консультування, то воно спрямована на надання психологічної допомоги сім'ї, або конкретно клієнту, що створює сім'ю. Особливістю даного виду психологічного консультування є, що воно може відбуватися окремо із кожним членом родини, парою або ж

трупином консультативним процесом. Воно передбачає вирішення проблем у міжособистісних взаєминах у сім'ї, вирішення конфліктних ситуацій, допомога під час розлучення. Ділове психологічне консультування цікаве тим, що має велику кількість спрямування психологічної допомоги. Мається на увазі те, що його метою є вирішення та допомога клієнтам у їх ділових ситуаціях таких як вибір професії, покращення комунікативних навичок, допомога при виникненні конфліктних ситуацій на роботі, з колегами, керівництвом. Психолого-педагогічне консультування має за мету вирішення проблем навчального та виховного характеру, що пов'язані із школою, батьками. Під цим мається на увазі консультативна робота із батьками, щодо виховного та навчального процесу дітей, вчителями та самими здобувачами освіти у котрих виникли проблеми із поведінкою, навчанням, успішністю, взаєминами із оточенням.

Проаналізувавши поняття психологічного консультування, його мету, завдання принципи та види, потрібно звернути увагу на етапи психологічного консультування, які виділяють науковці у своїх працях. Ми схиляємося до класифікації у котрій представлені такі етапи психологічного консультування: дослідження проблеми, що передбачає налагодження контакту із клієнтом та первинна історія проблеми клієнта. Даний етап є підготовчим і також включає виявлення очікувань клієнта, збирання інформації про клієнта та ситуацію, що привела його на консультацію. Діагностичний етап характеризується роботою, котра спрямована на діагностику клієнта, цей етап переходить у наступний – етап визначення проблеми психолог-консультант уточнює проблему, таким чином, щоб розуміння її як для самого клієнта та психолога було однакове. На даному етапі, при виділені проблеми уже формуються можливі причини того, чому виникла ця проблема, а також можливе бачення способів вирішення цієї проблеми. Етап ідентифікації проблеми характеризується обговоренням альтернативних варіантів вирішення проблеми і при цьому психолог-консультант не нав'язує своє бачення, а допомагає клієнту усвідомити та самостійно обрати варіант вирішення проблемної ситуації, котрий буде

найкращим та ефективним для клієнта. Етап планування передбачає оцінку та прогноз ефективності вирішення проблеми конкретним способом. На діяльнісному етапі відбувається реалізація створеного конкретного плану вирішення проблемної ситуації із урахуванням усіх суттєвих обставин. На заключному етапі оцінки та зворотного зв'язку клієнт та психолог узагальнюють досягнені результати шляхом ефективності їх спільної діяльності.

Звичайно, під час будь-якої психологічної допомоги, зокрема, психологічному консультуванні у своїй діяльності психолог-консультант використовує консультативні психологічні техніки. Їх вибір залежить конкретно від ситуації, клієнта. Проте прийнято виділяти основні техніки психологічної консультативної роботи:

1. Основні:

- бесіда;
- активне слухання;
- використання та трактування невербальних засобів комунікації.

2. Додаткові:

- техніки основних консультативних підходів;
- ряд діагностичних методів, включаючи проєктивні;
- психокорекційні, розвивальні, тренінгові заняття;
- виконання запропонованих домашніх завдань, що мають пізнавальний, корекційний характер.

Щодо поняття теорій психологічного консультування, потрібно сказати, що переважна їх більшість опираються на теорії особистості, котрі використовуються сьогодні і досить відомі. До таких теорій належить психоаналітичний, екзистенційний, клієнт-центрований, поведінковий напрям. Вони поширені не лише у психологічному консультуванні. Але використовуються під час психотерапевтичної роботи із клієнтами.

На основі нашого теоретичного дослідження особливостей психологічного консультування, як виду психологічної допомоги, ми можемо аналізувати конкретні особливості консультативної роботи із

підлітками з девіантною поведінкою. Психологічне консультування підлітків включає не лише аналіз розвитку особистості відповідно до вікових критеріїв розвитку, але й особливостей їх поведінки, емоційної сфери, характеристик навчальної та виховної діяльності. Консультативний процес підлітків є досить складним і відрізняється від психологічного консультування дорослих, оскільки раніше нами досліджено, що підлітковий вік характеризується динамічною ситуацією розвитку особистості, що потребує відмінного від дорослих підходу до психологічного консультування.

У процесі психологічного консультування клієнтів підліткового віку психолог-консультант отримує запит від батьків або ж вчителів у школі. Типовими запитами щодо психологічного консультування підлітків є:

- консультування щодо проблем з навчальною та виховною діяльністю, котра проявляється під час домашнього або ж шкільного навчального процесу;
- консультування спрямоване на подолання кризи підліткового віку, що може мати характер відхилень у поведінці, розвитку, спілкуванні, конфлікті із однолітками та родичами;
- консультування щодо налагодження міжособистісних відносин;
- консультування щодо розвитку самосвідомості, відновдальності, стабілізації емоційної сфери, розвитку мотиваційних характеристик у підлітків.

Для успішної реалізації консультативного процесу, його етапів потрібно, щоб психолог перш за все налагодив довірливі стосунки із підлітком. Це досить важливо, оскільки у цей віковий період клієнт відчуває себе самотійним, може не сприймати допомогу психолога. Тому потрібно, щоб підліток за самотійним бажанням звернувся за допомогою до психолога-консультанта. Коли звернення відбувається із боку вчителів чи батьків, то психолог повинен спрямувати підлітка на те, щоб дійсно самотійно проявилось бажання щось змінити. Саме у цей момент відбувається «включення» клієнта-підлітка у консуль-

птивний процес. Після цього уже можливе встановлення довірливих стосунків між психологом та підлітком. Під час психологічного консультування підлітків психолог-консультант повинен врахувати те, що в силу своїх вікових особливостей клієнт може очікувати від психолога конкретних дій, пояснень щодо вирішення ситуації або ж просто заперечувати проблему. Тому ще одним головним завданням практичного психолога під час надання психологічної допомоги підлітку є те, щоб підліток усвідомив проблему, був безпосереднім ініціатором її вирішення та проявляв бажання змінюватися, працювати над собою.

Основні умови роботи консультанта та підлітка базуються на принципах добровільності, конфіденційності та відповідальності. Це дуже важливо для підлітка, бо він хоче бути впевненим у тому, що все сказане ним психологу залишиться між ними, його не осуджуватимуть, не повчатимуть, а навпаки – сприйматимуть таким яким він є. Маємо на увазі те, що підліток хоче відчувати себе у безпеці на прийомі у психолога. Тому для успішного консультативного процесу потрібно, щоб підліток відчував, що психолог цікавиться його життям, захопленнями, станом, переживаннями. Таким чином утворюються дружні стосунки між клієнтом-підлітком та психологом, що забезпечать злагоджену ефективну роботу як психолога, так і підлітка.

Психологічне консультування підлітків із проявами девіантної поведінки, звичайно, відрізняється від консультування підлітків із іншими проблемами. Різниця консультативного процесу у тому, що використовуються діагностичні інструментарії залежно від прояву девіантної поведінки і відповідно – корекційні методи роботи теж мають спрямування на подолання девіантної поведінки підлітка. При цьому робота із такою категорією клієнтів передбачає використання і загальних звичних технік, методів психологічного консультування психологом-консультантом. У роботі з підлітками з девіантною поведінкою використовуються техніки активного слухання, заохочення, перефразування, зворотній зв'язок. Вони сприяють тому, щоб клієнт

Пун мінімумально «включений» у роботу, а саме перш за все, мав моральне бажання змін, зміг аналізувати свої вчинки, рефлексувати.

Щодо використання діагностичних методів при роботі із підлітками із девіантною поведінкою психолог-консультант перш за все повинен за допомогою бесіди, методу збору інформації визначити чи справді у підлітка є прояви девіантної поведінки. Під цим мається на увазі системний та всебічний аналіз необхідної інформації про підлітка, яку надають батьки, вчителі та сам клієнт під час безпосередньої бесіди із ним. Психолог вивчає ситуацію звернення, проблему і чинники виникнення девіантної поведінки, звичайно, якщо така є. Якщо ж на початковому підготовчому етапі консультативного процесу виявлено, що потрібна більш детальна діагностика девіантної поведінки підлітка за допомогою спеціального діагностичного інструментарію. Діагностична робота із даною категорією клієнтів дозволяє встановити конкретні види девіантної поведінки та її чинники. Наступним етапом психологічного консультування підлітка буде безпосередній процес надання йому психологічної допомоги при цьому відбувається використання спеціальних технік та прийомів, котрі забезпечують ефективну роботу у виявленій ситуації. До таких технік та прийомів можна віднести психологічну підтримку, оптимізацію психічного стану і активацію психологічних ресурсів підлітка.

Варто зазначити, що ефективним засобом діагностики девіантної поведінки підлітків під час психологічного консультування є спостереження, оскільки воно допоможе визначити вербальні та невербальні її прояви, що сприятиме для ефективного складання плану корекційної програми. До вербальних та невербальних проявів девіантної поведінки відносять зміст, манеру, частоту та тривалість мовної діяльності, положення тіла, фізичні та психологічні реакції, фізичні контакти, настрій, що виражається за допомогою міміки.

Також, діагностику особистості підлітка з девіантною поведінкою можемо проводити за допомогою тестів, анкет, опитувальників, котрі є валідними та стандартизованими. Їх діагностичне спрямування дозво-

ни визначити ставлення респондента до цінностей, соціальних норм, визначити його схильності, рівень інтелекту, темперамент.

Психологічне консультування підлітків із девіантною поведінкою передбачає допомогу їм у вирішенні поведінкових проблем, руйнуванні встановлених хибних уявлень підлітка, що є чинниками його девіантної поведінки, забезпечені сприятливих умов розвитку та прийняття себе. Також психологічне консультування спрямоване на розвиток у підлітків соціальної свідомості, комунікативних навичках, здобуття статусу у групі за допомогою соціально-прийнятих способів, допомозі підлітку у саморегуляції, прояву активності, проявленні емоцій, оптимізацію набутого позитивного досвіду та його закріплення у формі позитивних зразків поведінки, розвиток бажання та цікавості до творчості.

Відповідно, ефективність психологічного консультування залежить від дотримання вимог консультативного процесу та врахування індивідуальних особливостей клієнта. За дотриманням вище сказаного та створення дієвої програми подолання девіантної поведінки у підлітків можливе її переосмислення й усвідомлення, що сформує правильний алгоритм поведінки на усе подальше життя підлітка, допоможе уникнути психологічних проблем, які є небезпечні для соціуму та самого підлітка.

Висновки до першого розділу

У даному розділі представлено теоретико-узагальнені результати вивчення особливостей психологічного консультування підлітків з девіантною поведінкою. Проаналізувавши наукову психологічну, соціальну та педагогічну літературу, ми робимо висновок, що психологічне консультування підлітків із девіантною поведінкою характеризується складним процесом, оскільки для надання кваліфікованої психологічної допомоги таким клієнтам психолог-консультант детально повинен орієнтуватися у сутності поняття девіантної поведінки, психологічних особливостях розвитку у підлітковому віці.

Результатом нашого теоретичного дослідження стало виокремлення чинників, особливостей девіантної поведінки підлітків та специфік психологічного консультування таких клієнтів. До поняття ще зазначених чинників науковці відносять особистісні, сімейні та соціальні, котрі теж характеризуються факторами, які впливають на виникнення девіантної поведінки у підлітковому віці. Нами з'ясовано особливості прояву девіантної поведінки підлітків, які характеризуються поведінковими, емоційними, комунікативними та дисциплінарними відхиленнями.

На основі теоретичних розвідок ми вивчили та узагальнили особливості психологічного консультування підлітків із девіантною поведінкою.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ

2.1. Загальна характеристика емпіричного дослідження та обґрунтування його методичного забезпечення

Теоретичне обґрунтування положень нашої роботи, зміст котрих представлено в першому розділі, дали змогу визначити подальшу стратегію емпіричного дослідження девіантної поведінки у підлітковому віці.

Нами було розроблено програму емпіричного дослідження, яка включає такі етапи:

- теоретико-аналітичний, на основі здійсненого аналізу стану досліджуваної проблеми у психологічній науці було визначено мету та завдання дослідження;
- організаційний етап містив підбір матеріалів для проведення емпіричного дослідження;
- етап реалізації емпіричного дослідження включав проведення психодіагностичного опитування досліджуваних. Саме на цьому етапі емпіричного дослідження ми також використовували бесіду як психологічний інструмент отримання попередньої інформації про вибірку від вчителів та безпосередньо спілкувалися із підлітками, котрі погодилися пройти тестування. Відповідно, нами були розроблені бланки методик емпіричного вивчення, інструкцій для респондентів та безпосереднє проведення тестування;
- підсумковий етап містив обробку і систематизацію результатів дослідження, окреслення висновків та оформлення результатів дослідження у цілісну наукову роботу.

Дослідження проводилось на початку лютого місяця 2020 року на базі навчальної установи, школи. З метою конфіденційності, нами не розголошуються деталі про заклад освіти. В якості досліджуваних

няти участь вивопрі (60 осіб). Звертаемо увагу на те, що під час проведення даного дослідження, ми не керувалися метою виявлення будь-яких гендерних особливостей підлітків, щодо ознак девіантної поведінки. Відповідно, у представлених результатах проведеного дослідження відсутня гендерна порівняльна характеристика.

Емпіричне дослідження реалізовувалося на основі анкетування підлітків, котрі за словами вчителів, психолога мають ознаки девіантної поведінки, конфліктності, агресивності. А також, схильні до частоті зміни емоцій, не мають друзів, самотні, погані успіхи у навчальному процесі. Вікові критерії є відповідними: вибірка з 60 осіб 13–16 років, котрі, характеризуються девіантною поведінкою, агресивністю, неуспішністю у навчанні, конфліктністю, відсутністю сталих соціальних зв'язків.

Саме такий вибір досліджуваних зумовлений прагненням дослідити особливості підлітків із проявами девіантної поведінки та більш детально проаналізувати надання психологічного консультування таким дітям. Отримані результати, певною мірою, допоможуть у роботі психологу та вчителю з такою категорією учнів та принесуть практичну значущість для подальших наукових досліджень, чим саме дозволять сформувані теоретичну та практичну базу для практичних психологів для успішного консультування таких учнів. А це дозволить надавати кваліфіковану психологічну допомогу підліткам із проявами девіантної поведінки.

Для реалізації поставленої мети і вирішення поставлених задач у ході дослідження були підібрані такі методики:

1. Методика первинної діагностики та виявлення дітей «групи ризику» (М. Рожков, М. Ковальчук);
2. Методика визначення акцентуації характеру, К. Леонгард та Х. Смішек;
3. Методика визначення особистісної адаптованості школярів (А. Фурман);
4. Тест-опитувальник «Здатність до самоуправління» Н. Пейсхова.

Дані методики можуть використовуватися для діагностики підлітків, оскільки це зазначено в інформації про вікові межі використання методик самими авторами.

На початку нашого дослідження ми використовували бесіду як допоміжний психологічний інструментарій збору інформації. За її допомогою нам вдалося з'ясувати, що респонденти мають певні прояви девіантної поведінки. Характеризуються конфліктністю, агресивністю, емоційністю. Відповідно, ми спілкувалися з вчителями та психологом, а також із самими респондентами, які погодилися на проходження дослідження. Орієнтуючись на це, ми підібрали вище зазначений методичний інструментарій.

1. Методика первинної діагностики та виявлення дітей «групи ризику» (М. Рожков, М. Ковальчук).

Дана методика складається із 74 запитань, відповіді на котрі повинні бути «Так» або «Ні». Підраховується кількість відповідей згідно запропонованим обрахунком усіх шкал (показників). Загальний/сумарний результат по кожній з п'яти запропонованих шкал відображає ступінь її прояву. Чим більший бал, відповідно яскравіше проявляється досліджуваний показник. Тому, вищою є ймовірність приналежності досліджуваних до «групи ризику». Відповідно, виділяються такі показники (шкали):

1. Відносини в сім'ї. Автори запевняють, що високі кількісні показники за результатами даної шкали вказують на можливі порушення внутрішньо-сімейних взаємин, котрі часто обумовлені конфліктами, емоційною напруженістю й неприязню між членами сім'ї. Також, до дітей батьки можуть бути надто вимогливими або ж – байдужими, без справжніх проявів батьківської любові. Такі взаємини у дітей перш за все викликають страх у контакті з батьком чи матір'ю.

Отож, коли напруження, викликане незадоволеністю стосунками в сім'ї, продовжується занадто довго, воно починає чинити сильну руйнуючу дію спрямовану на дітей.

2. *Агресивність*. Високі кількісні показники отримані за цією шкалою свідчать про: ворожість й грубість. У поведінці є прояви агресії у відкритих й прихованій формах. Притаманні недоброзичливість й озлобленість в контакті з іншими.

Автори зазначають, що часті агресивні прояви доповнюються схильністю до ризику, що характерно для підліткового віку.

3. *Недовіра до людей*. Такі характеристики як недовіра, ворожість та підозрілість характерні при високих кількісних результатах під час підрахунків. Підлітки з вище описаними виявленими ознаками у поведінці є пасивними, закритими, що пояснюється авторами як страх бути неприйнятими оточенням. Тому у побудові зовнішніх комунікацій вони не можуть встановити дружні й приязні взаємини, що свідчить про комунікативну некомпетентність.

4. *Невпевненість у собі*. Низький рівень самооцінки, тривожність, різноманітні комплекси – характерно при високому кількісному результаті за шкалою. Безперечно, зазначені ознаки впливають на поведінку в соціумі, можливість реалізації й відстоювання власних кордонів.

5. *Акцентуації характеру*. Авторами запропоновано перелік акцентуацій характеру, характеристики котрих є у так званій «зоні ризику» й притаманні для тих підлітків, що мають прояви девіантної поведінки. До цього переліку віднесено гіпертимний тип. Його особливістю є переважаючий позитивний настрій, активність, прагнення до лідерства, зміна інтересів й пріоритетів, специфічні дружні взаємини й нестійкість у них, відсутність реальної самооцінки себе й можливостей, дратівливість. Для істероїдного типу характерною ознакою є потреба у визнанні й захоплені, що свідчить про надвисоку любов до себе. У поведінці спостерігається демонстративність, нестійкість та зміна кола оточення. У той же час для шизоїдного типу характерною є замкненість, відсутність чи труднощі у взаєминах з іншими, низький рівень емоційного інтелекту й здатності розуміння інших. Для таких людей краще перебувати у власному світі фантазій та мрій, а ніж у реальності. Емоційно-лабільний тип достатньо непередбачуваний, що проявляється у частих, різких змінах настрою. Це впливає на життє-

діяльність, зокрема, нестабільний сон, апетит. У взаємодії з іншими також її позитивний чи негативний характер пов'язаний із настроєм у момент спілкування.

2. Методика визначення акцентуації характеру (К. Леонгард та Х. Смішек).

Дана методика призначена для з'ясування переважаючого типу акцентуації характеру особистості. У методиці авторами реалізовано типологічний підхід до вивчення особистості. Результати зазначеної методики визначають наступні 10 типів акцентуації особистості (за класифікацією К. Леонгарда):

1. *Гіпертимний тип.* Характерним є переключення між видами діяльності, оптимізм, комунікабельність. Проте, результатом вміння переключення між діяльністю є не завершення видів діяльності. Це свідчить про недисциплінованість, необов'язковість й безвідповідальність. У конфліктних ситуаціях часто є ініціатором Конфліктний, часто є ініціатором.

2. *Дистимічний тип.* Цей тип є протиставленням попередньому, зокрема, характерний песимістичний настрій, замкненість, самотність ніж товариськість. Самооцінка нижча середнього або низька. Цінністю є справедливість та постійність дружніх зв'язав, тому рідко вступає у конфлікти.

3. *Циклотимічний тип.* Характерними є нестійкість у настрої, наприклад, у період підйому настрою поведінка гіпертимна, а в період спаду – дистимна. Відповідно, рівень самооцінки не стійкий. Поведінка конфліктна й непередбачувана.

4. *Неврівноважений тип.* Взаємодія з оточенням характеризується малою кількістю контактів. Настрій похмурий, негативно налаштований. У колективі конфліктний, часто ініціатор й провокатор. У стані емоційного збудження, а також не контролює власну поведінку, запальний. В спокійному стані характерними рисами є акуратність й добросовісність.

4. *Інтерпретуючий тип*. Характерним є помірна товариськість, уникання інших позицій «батька». У власних починаннях характерною рисою є прагнення до досягнення запланованого, вимогливість. Притаманна шкелюваність й вразливість від думки оточення. Відсутні чіткі прояви агресії, проте, такі люди вразливі й мстиві. У конфлікті, зазвичай, ініціатор.

6. *Педантичний тип*. Особливістю даного типу є над серйозність, сумлінність, старанність. У колективі займають формальну позицію, не прагнуть лідерства. У конфлікті перебуває рідко провокатором, займає пасивну позицію.

7. *Тривожний тип*. У сфері міжособистісної взаємодії характерною є низька контактність, невпевненість й змінність настрою. Проте, у товариських взаєминах люди дружелюбні, наполегливі й відкриті. Самооцінка на низькому рівні, у конфлікті пасивна позиція і поступливість.

8. *Емотивний тип*. Характерним є мале коло спілкування, щирість, чутливість, доброзичливість. Для цього типу характерною ознакою є загострене почуття обов'язку. Життя сприймає крізь призму емоцій ніж когніцій. У конфлікти майже не вступає, займає пасивну позицію, поступається іншим.

9. *Демонстративний тип*. Характерними ознаками є легкість у взаємодії, прагнення до влади, слави – чіткі лідерські прояви. У колективі виявляється схильність до інтриг, чим провокуються конфлікти, де займається активна позиція. У спілкуванні проявляють ввічливість, проте, егоїсти, хвалькуваті.

10. *Екзальтований тип*. Особи з такими проявами досить контактні, переважають міцні дружні взаємини. У спілкуванні з іншими мають схильність «прив'язуватися», проте уважні до інших. Нормальний/середній рівень самооцінки, відсутність схильності до конфліктів.

3. Методика визначення особистісної адаптованості школярів (А. Фурман).

Дана методика дозволяє виявити конкретний запропонований рівень ставлення школярів до сім'ї, а саме – до кожного її членів, у

вимоги – до вчителів, класного керівника, однокласників, шкільної обстановки і її вимог, а також до навчальних предметів. Представлена шкала виявлення ставлення до вулиці у яку входять: сусіди, близькі друзі, знайомі, батьків своїх друзів. Шкала власного «Я» характеризується ставленням до своєї поведінки та внутрішнього «Я».

Рівень ставлення вимірюється такими показниками як «дуже по-позитивне», «позитивне», «нейтральне», «негативне», «дуже негативне».

Загальний показник свідчить про дезадаптованість, адаптованість або ж неадаптованість підлітка, опираючись на сумарний бал.

Загальний кількісно-якісний рівень адаптованості залежить від індивідуальних особливостей особистості й характерних ознак поведінки. Зокрема, у запропонованих автором шкалах методики продемонстровано спів залежність соціального середовища й тенденцій соціалізації особистості, котрі свідчать про рівень адаптованості. Передбачається, що адаптованість є характеристикою самооцінки, оцінки навколишньої дійсності. Характеризується активністю, гнучкістю й рівнем соціальної компетентності.

4. Тест-опитувальник «Здатність до самоуправління» Н. Пейсахова.

Даний тест-опитувальник дозволяє виявити показники здатності особистості підлітка володіти собою у різних ситуаціях.

В анкеті наведено дві групи тверджень. До однієї групи відносяться твердження, які вимагають звернення до досвіду. Мається на увазі, якщо респондент дійсно часто оцінює свої дії і вчинки, намагається знайти відповідь на поставлене питання або робить це інколи. Інші твердження характеризують ставлення респондента до загальноприйнятої думки. Воно може мати характер згоди або ж незгоди.

Також, дана методика дозволяє виявити рівень кожних окремих етапів управління собою, що складають рівень загальної здатності до самоуправління, до яких відносяться:

- аналіз протиріч;
- прогнозування;

- цілеполягання;
- планування;
- критерії оцінки якості;
- прийняття рішення;
- самоконтроль;
- коригування.

Аналіз протиріч або орієнтування в ситуації – людина формує суб'єктивну модель ситуації, даючи відповідь на питання, які само собі ставить: чому зараз не вдається так, як це було раніше? Що змінилося у порівнянні з минулим? Що відбувається зі мною? У чому причина моїх невдач? Що відбувається навколо мене? Яке реальне положення речей?

Прогнозування – людина формує модель-прогноз, який заснований на аналізі минулого і теперішнього, на аналізі протиріч між минулим і теперішнім. Прогноз – це намагання зазирнути у майбутнє, передбачити розвиток подій або бажані дії. Що може змінитися, якщо я буду діяти певним чином? Що буде, якщо я не буду втручатися?

Цілеполягання – людина формує суб'єктивну модель бажаного. В основі цілеполягання міститься прогноз. Це перехід від припущення принципової можливості здійснити зміни до припущень про вірогідні результати. Люди прагнуть отримати відповіді на такі питання: якими повинні бути результати? В якому напрямку необхідно змінювати себе, своє спілкування, поведінку та діяльність? Що конкретно можна змінити, ситуацію чи самого себе?

Планування – людина формує модель засобів досягнення мети і послідовності їх використання. У відповідності до цілей плани можуть бути стратегічними, тактичними, оперативними. Людина шукає відповіді на такі питання: які засоби необхідні для досягнення мети? В якій послідовності їх необхідно застосовувати?

Критерії оцінки якості – людина повинна вирішити питання: якими повинні бути показники, які дозволяють оцінити успіхи в реалізації плану? Як оцінити, що із зробленого було необхідним? Як

оцінки, що моїх вчинків та дій достатньо? Систему оцінок бажано підготувати до початку практичних дій, а в ході роботи їх краще коригувати. Квапливе вироблення критеріїв може призвести до того, що вони виявляться недостатньо обґрунтованими або навіть помилковими, а це в свою чергу може привести до цілком інших результатів, ніж тих, які було заплановано.

Прийняття рішення – це перехід від плану до дій, це самонаказ: розпочати діяти! Але для цього людині необхідно відповісти на питання: чи все я передбачив? Чи є у мене ще час? Вже починати діяти чи необхідно трохи зачекати?

Самоконтроль – збір інформації про те, як просувається виконання плану в реальному спілкуванні, поведінці, діяльності. Людина відповідає на питання: як йде справа? Чи є просування до мети? Чи немає помилок в моїх вчинках?

Коригування – зміна реальних дій, поведінки, спілкування, переживань, а також самої системи самоуправління. Людина шукає відповіді на питання: як бути далі? Відповідь на це питання залежить від результатів самоконтролю. Якщо здійснюється як заплановано, то людина може продовжити діяти так само, повторювати багато разів, щоб упевнитися в ефективності знайденої системи самоуправління.

На основі показників етапів управління формується загальний рівень здатності до самоуправління:

- якщо загальні показники знаходяться на рівнях **«високий»** і **«вище середнього»**, то в цілому система самоуправління у даної людини є, проте в цьому випадку існує небезпека того, що вона занадто розважлива та раціональна, їй не вистачає емоцій. Над цим необхідно поміркувати, проаналізувати свої вчинки та дії з точки зору зрівноваження раціонального та емоційного;

- якщо загальні показники знаходяться на рівнях **«нижче середнього»** і **«низький»**, то у даної людини ще немає цілісної системи самоуправління, а сформовані лише окремі лапки;

- якщо загальні показники знаходяться на **«середньому рівні»**, це означає, що у людини в цілому сформована система самоуправ-

ління, причому вона в змозі раціонально оцінити конкретну ситуацію та урахувати свій актуальний емоційний стан.

Відповідно, здатність до самоуправління характеризується конкретними ознаками, що представлені в інтерпретації рівнів за результатами методики.

2.2. Емпіричне вивчення девіантної поведінки підлітків

Проведене нами емпіричне вивчення девіантної поведінки підлітків за допомогою психодіагностичних методик, що спрямовані на виявлення особливостей їх спілкування з однолітками, у школі, а також стосунками у сім'ї, рівня адаптивності та акцентуацій характеру, що можуть віднести їх до групи ризику і констатувати прояви у них девіантної поведінки, дозволили у ході нашого дослідження отримати велику кількість емпіричних даних.

Опис отриманих результатів проведеного дослідження доречно розпочати із характеристики бесіди із вчителями, психологом та самими респондентами. У ході нашого спілкування була отримана інформація від представників освітнього закладу, що учні мають поведінкові порушення, агресивну поведінку, схильні до конфліктних ситуацій, неодноразово порушували дисципліну на уроках, а також не ладять із близькими родичами. На основі отриманих даних, нами була проведена бесіда із самими учнями, в ході якої ми помітили їх агресивну поведінку, не керованість, конфліктність, малу взаємодію у групах, але все таки вони погодилися пройти дослідження у ході якого ми пояснили і надали усю необхідну інформацію щодо дослідження. Ніхто з учнів не відмовився проходити дослідження, оскільки, безперечно, ми забезпечили конфіденційність результатів та самого дослідження.

Налагодивши зв'язок із досліджуваними та з дозволу закладу освіти, на основі їх запити, нами був підібраний відповідний емпіричний інструментарій.

Обробка результатів методики первинної діагностики та виявлення дітей «групи ризику» (М. Рожков, М. Ковальчук), що спрямована на

виявлення порушення внутрішньо-сімейних взаємин, рівня агресивності, недовіри до людей, невпевненості у собі та акцентуацій характеру, «групи ризику». До «групи ризику» входять діти-підлітки з асоціальними проявами в поведінці, починаючи з грубості стосовно дорослих та недисциплінованості на уроках і закінчуючи крадіжками, пропусками уроків, уживанням спиртного або наркотиків, що є девіантною поведінкою.

Методика дала змогу отримати такі результати за шкалою «відносини у сім'ї» було отримано дані, що більше 8 балів (високий рівень) отримали 34 респонденти, що свідчить про порушення сімейних взаємин, напружені стосунки між членами сім'ї, котрі шкодять психологічному здоров'ю дитини, а у 26 респондентів результати менше 8 балів, що характерно для довірливих та підтримуючих стосунків у сім'ї. Із результатів даної шкали чітко зрозуміло, що у більшості учнів досить складні ситуації у сім'ях, їм не вистачає взаєморозуміння, підтримки, батьківської любові.

За шкалою «агресивності», 36 респондентів отримали більше 6 балів (високий рівень), що свідчить про високу агресивність підвищеної ворожості, грубості, забіякуватості. У них агресія може виражатися і в прихованих формах – недобррозичливості та озлобленості. Їх підвищена агресивність часто супроводжується підвищеною схильністю до ризику та є невід'ємною рисою характеру дітей та підлітків групи ризику. Відповідно менше 6 балів отримали 24 респонденти, що свідчить про низький рівень прояву агресії. Результати цієї шкали свідчать про виражену агресивність у більшості учнів, яка існує і у прихованих формах.

Щодо результатів за шкалою «недовіри до людей», вони показали, що 18 респондентів отримали більше 7 балів (високий рівень), що свідчить про високий рівень недовіри до інших, сильно виражену недовіру до навколишніх людей, підозрілості, ворожості. Досить часто такі підлітки бувають пасивними та сором'язливими у спілкуванні з однолітками через страх бути знехтуваними. Це супроводжується комунікативною некомпетентністю, невмінням встановлювати дружні

іншими людьми. Протилежні показники виявлено 42 опитуваних, у яких не виявлено недовіри до інших, оскільки кількість злібних балів менша 7. Результати цієї шкали свідчать, що у більшості учнів немає недовіри до людей, вони навпаки відкриті до спілкування, дружні та виявляють бажання спілкуватися із іншими.

Результати за шкалою «невпевненості у собі» свідчать, що 32 респонденти набрали більше 8 балів (високий рівень), що свідчить про високу тривожність, невпевненість у собі, можливо, про наявність комплексу неповноцінності, низьку самооцінку. У 18 респондентів виявлено показники, що менші 8 балів – низький рівень, які свідчать про нормальну самооцінку, відсутність комплексу неповноцінності. Результати цієї шкали свідчать про переважання в учнів невпевненості у собі, низької самооцінки, тривожності (див. рис. 2.1).

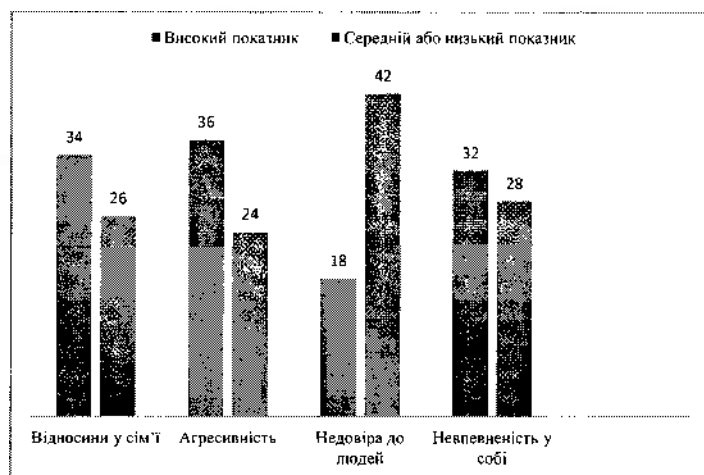

Рис. 2.1. Кількісне співвідношення отриманих результатів за шкалами методики виявлення дітей групи ризику

У даній методиці присутня шкала «акцентуацій», де представлені гіпертимний, істероїдний, пизоїдний та емоційно-лабільний тип акцентуацій характеру. Отримані результати за цією шкалою характеризу-

ється тим, що у 16 респондентів виявлено гіпертимний тип акцентуації характеру, у 28 респондентів – істероїдний, у 12 – респондентів емоційно-лабільний, а лише у 4 шизоїдний тип акцентуацій характеру (див. рис. 2.2).

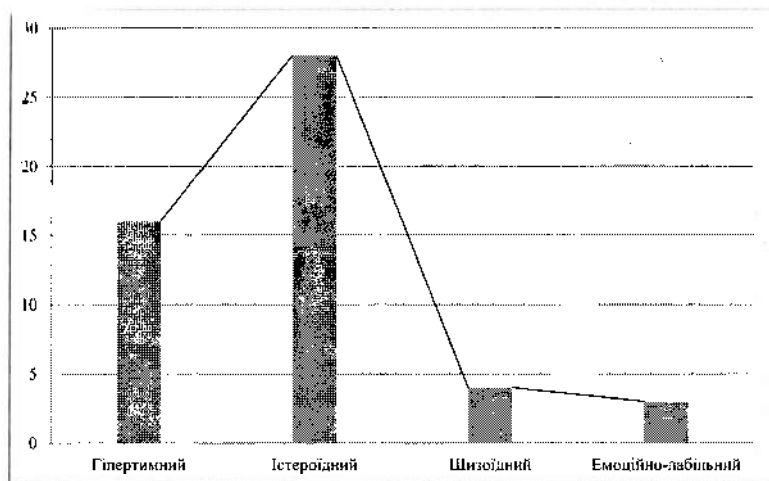

Рис. 2.2. Кількісне співвідношення отриманих результатів за шкалою «Акцентуації характеру» та респондентів з певним типом акцентуації

Отримані кількісні дані свідчать про те, що переважаючим є істероїдний тип акцентуацій характеру (28 осіб), що характеризує респондентів як таких, які проявляють підвищену любов до себе та посилену уваги до себе з боку інших. У них є потреба у захопленні, співчутті з боку людей, намагаються показати себе у кращому світлі, демонстративні в поведінці, непостійні та ненадійні в міжособистісних стосунках. Гіпертимний тип акцентуації характеру (16 осіб) характеризується активністю, прагненням бути лідером, нестійкістю інтересів, недостатністю розбірливості у знайомствах. Особи із таким типом акцентуації характеру не люблять одноманітність, дисципліну, монотонну діяльність, не очікувано реагують на події, дратівливі. Емоційно-лабільний тип виявлено у 12 респондентів, що характеризується над-

афект невпорядковану зміною настрою. У таких людей сон, апетит, працездатність та комунікабельність залежать від настрою, чутливістю при взаємодії з іншими людьми. Шизоїдний тип акцентуації характеру виявлено у 4 респондентів і дані свідчать про те, що у них є замкненість та невміння розуміти стан інших людей, відчують труднощі у встановленні нормальних взаємин з людьми, часто аутизується в свій недоступний іншим людям внутрішній світ, в світ фантазій і мрій.

Загалом, результати методики первинної діагностики та виявлення дітей «групи ризику» (М. Рожков, М. Ковальчук) свідчать про те, що дійсно, більшість респондентів відноситься до «групи ризику» за шкалами методики. Підтвердженням цього є емпіричні дані, що свідчать про рівень стосунків у сім'ї, а саме – недостатність спілкування, розуміння, взаємодопомоги та батьківської любові, також високий рівень агресивності, невпевненості у собі та переважання типів акцентуацій характеру, що характеризуються бажанням уваги до себе, демонстративності, прагненням до лідерства та неперебірливості у нових знайомствах.

За результатами проведеної діагностичної роботи методикою визначення акцентуації характеру (К. Леонгард та Х. Смішек) ми виявили такий розподіл акцентуацій серед досліджуваних-підлітків, котрий свідчить про особливості їх поведінки, емоційного стану, відповідно до типу їх акцентуації.

Таблиця 2.1

Кількісна характеристика осіб із домінуючим типом акцентуації характеру (за методикою тим акцентуації характеру К. Леонгард та Х. Смішек)

Тип акцентуації характеру	Кількість осіб
1	2
<i>Гіпертимний</i>	15
<i>Застрагаючий</i>	2
<i>Емотивний</i>	9
<i>Педантичний</i>	3
<i>Тривожний</i>	11

1	2
<i>Циклотимічний</i>	0
<i>Демонстративний</i>	12
<i>Неврівноважений</i>	6
<i>Дистимічний</i>	2
<i>Екзальтований</i>	0

На основі кількісних даних ми можемо чітко креслити відсоткову частину кожного типу акцентуації характеру серед респондентів. Переважає серед респондентів гіпертимний тип акцентуації характеру (25 %), що свідчить про підвищений настрій, оптимізм, але такі люди не доводять справу до завершення, швидко змінюють її на іншу. Також, їм характерна недисциплінованість, схильність до аморальних вчинків, конфліктність. Часто зустрічається демонстративний тип акцентуації характеру (20 %), який передбачає, що особистість може легко встановлювати та налагоджувати зв'язки, є лідером, характеризується постійним бажанням влади та захоплення. Такі люди інтригани, артистичні, хвалькуваті та конфліктні. Також, серед переважаючих типів акцентуації характеру є тривожний тип (18 %), що схильний до низької самооцінки та низького рівня контактності. Характеризується невпевненістю у собі, самокритичністю, а у конфліктних ситуаціях схильний не конфліктувати, бути в стороні. Емотивний тип, що виявлено у 15 % досліджуваних і його характерними рисами є прагнення спілкування у вузькому колі, чутливість, загострене почуття жалю та доброти. Такі люди дуже рідко конфліктують, але коли потрапляють у конфліктні ситуації виконують пасивну роль. У 10 % респондентів виявлено неврівноважений тип акцентуації характеру, що характеризується частими змінами настрою, переважає негативний, похмурий. Такі люди схильні до ненормативної лексики, хамської поведінки, а у конфліктних ситуація проявляють себе як ініціатори конфліктів, не контролюють себе та свою поведінку. У сім'ї та колективі часто не можуть знайти спільної мови, низький рівень контактності.

ції, агресивність. Серед респондентів виявлено 5 % переважання педантичного типу акцентуації, який проявляється сумлінністю, акуратністю та серйозністю як у спілкуванні так і у своїй поведінці із оточенням. У конфлікті поводить пасивно та легко поступається лідерством іншим. Застрягаючий (4 %) та дистимічний (3 %) тип виявлено у невеликій кількості респондентів. Перший характеризується схильністю до моралізування, часто займає позицію «батька». Прагне високих показників у будь-якій справі, характеризується підвищеними вимоги до себе. Досить образливий, вразливий, підозрілий, мстивий та конфліктний. Зазвичай, виступає ініціатором конфліктів, активний у конфліктній ситуації. На відміну від застрягаючого типу, дистимічний характеризується песимістичним настроєм, неконтактний, віддає перевагу самотності, веде замкнутий спосіб життя. Рідко вступає в конфлікти з оточуючими. Високо цінує дружбу, справедливість. Циклотимічний та екзальтований типи акцентуації характеру нами не виявлено (див. рис. 2.3).

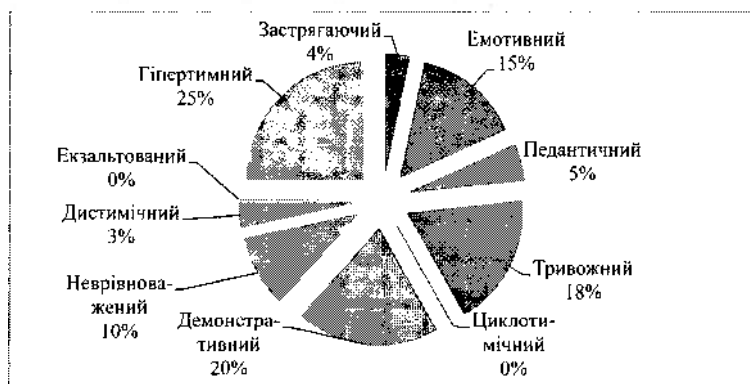

Рис. 2.3. Відсоткове співвідношення типів акцентуації характеру за результатами методики К. Леонгарда та Х. Смішека

Із отриманих емпіричних даних методики визначення акцентуації характеру (К. Леонгард та Х. Смішек) можемо підсумувати, що пере-

нажас серед респондентів гіпертимний, тривожний, демонстративний та емотивний тип акцентуації характеру, що спільно характеризуються конфліктністю, бажанням уваги та слави (див. табл. 2.1). Поведінка агресивна, схильна до аморальних вчинків. Такі люди переважно недисципліновані, прислухаються лише до себе, не сприймають інших. У сім'ї та з оточенням часто конфліктують, вживають ненормативну лексику, агресивні. Варто звернути увагу, що також виявлено респондентів із неврівноваженим, педантичним, дистимічним і застрягаючим типом акцентуацій характеру, їх менша кількість серед загальної вибірки, проте їх поведінка переважно конфліктна, коли не задовольняються їх потреби та бажання. Такі люди важко знаходять спільну мову у колективі та сім'ї, мають підвищені вимоги до себе, часто займають позицію «батька», хоча самі проявляють агресію до інших. У ситуації коли на них немає несприятливого впливу оточення, то такі люди досить співчутливі, добрі, не конфліктні. Щодо циклотимічного та екзальтованого типу, які характеризуються непостійністю настрою та поведінки, а також – дуже балакучі та прив'язуються до інших, серед вибірки респондентів нами не виявлено (див. рис. 2.3).

За результатами методики визначення особистісної адаптованості школярів (А. Фурман), яка дозволяє виявити рівень адаптованості підлітків до оточення, рівень взаємодії із соціумом, сприйняття соціуму як середовища, де є певні загальноприйняті норми та правила, а також рівень взаємозв'язків із сім'єю, закладом освіти соціумом і самим собою, ми виявили такі результати: не адаптованість, зокрема очевидна на адаптованість, яка характеризується набраними балами від 40 до 49, виявлена у 7 (15 %) респондентів. Високий рівень адаптованості із балами від 69 до 72 виявлено у 4 (6 %) респондентів. Середній рівень адаптованості серед респондентів переважає та коливається у балах від 64 до 68 і виявлений у 38 (61 %) опитуваних. Низький рівень адаптованості виявлено у 11 (18 %) респондентів із балами від 57 до 63. Як бачимо, що переважає середній рівень адаптованості серед респондентів, а це свідчить про що взаємодія із соціумом у багатьох сферах, його сприйняття розвинені на достатньому рівні, але

попри це, у підлітків виникають проблеми, непорозуміння, конфлікти, які відображаються на їх поведінці та емоційному стані. Варто звернути увагу, що виявлено очевидну неадаптованість у 7 (15 %) підлітків, яка характеризується мінімальним взаєморозумінням із соціумом у якому вони перебувають. Тому часто у житті цих підлітків присутні конфлікти, агресія, непорозуміння та немає взаємозв'язку та підтримки від родини, друзів чи закладу освіти (див. рис. 2.4.).

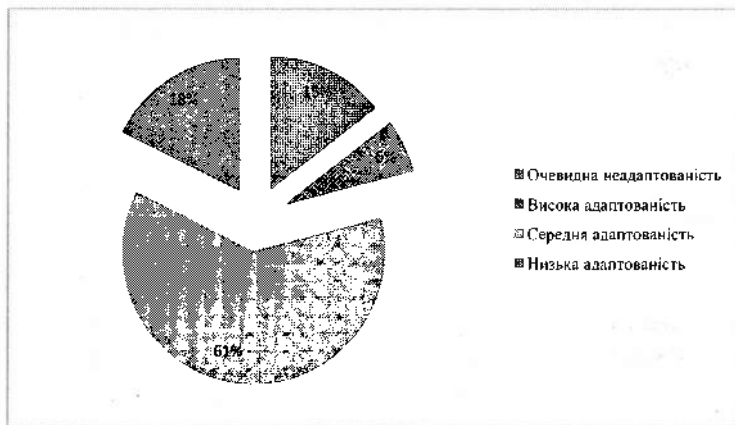

Рис. 2.4. Відсоткове співвідношення рівнів адаптованості за результатами методики для визначення особистісної адаптованості школярів (А. Фурман)

Хочемо звернути увагу на виявлені нами кількісні результати за окремими шкалами даної методики. Зокрема, характеризуючи відношення респондентів до школи, включаючи конкретне відношення до вчителів, класного керівника, однокласників та предметів, то нейтрально відносяться 46 респондентів, негативно – 7, дуже негативно 2, дуже позитивно – 0, а позитивно лише 5 респондентів. Щодо відношення респондентів до сім'ї, усіх її членів то дуже позитивне та позитивне відношення виявлено відповідно у 15 та 25 респондентів, негативно – 8, а нейтрально – 12 респондентів. Що шкали вулиці, до якої входять взаємини із друзями, сусідами, друзями батьків, то

кількісні результати свідчать, що дуже позитивне відношення у 11 респондента, позитивне – 27 респондентів, нейтральне у 6, негативне та дуже негативне відповідно по 3 респонденти. Ставлення до власного «Я» у респондентів, у тому числі – власної поведінки дуже позитивне у 15, позитивне у 13, нейтральне у 25, а негативне у 4 та дуже негативне у 3 респондентів (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

**Кількісна характеристика осіб із типом домінуючого відношення
на шкалах методики визначення особистісної адаптованості
школярів (А. Фурман)**

Назва шкали методики визначення особистісної адаптованості школярів (А. Фурман)	Тип домінуючого відношення респондентів до запропонованих характеристик шкал методики визначення особистісної адаптованості школярів (А. Фурман)				
	Дуже позитивне	Позитивне	Нейтральне	Негативне	Дуже негативне
Школа	0	5	46	7	2
Сім'я	15	25	12	8	0
Вулиця	21	27	6	3	3
Власне «Я»	15	13	25	4	3

Орієнтуючись на кількісні дані представлені у таблиці 2.2, можемо стверджувати, що найбільш позитивно респонденти відносяться до вулиці, оскільки там усі їх друзі, особисте життя, сім'я та власне «Я» респондентів на одно рівні. Нейтрально респонденти найбільше відносяться до школи (див. табл. 2.2).

Підсумовуючи результати методики визначення особистісної адаптованості школярів (А. Фурман), нами виявлено переважаючі середнього рівня адаптованості серед респондентів – 61 %, що свідчить про нормальну адаптованість до соціуму у якому вони перебувають. Підлітки сприймають правила і норми соціуму так, наскільки вони можуть із ними погодитися. Проте, нами виявлено очевидну не

адаптованість серед 15 % респондентів, що свідчить про їх погану взаємодію із оточенням, конфлікти. Щодо окремих шкал методики, то нейтрально більшість респондентів відноситься до школи – 46 із 60 опитуваних, а також дуже позитивно та позитивно респонденти відносяться до оточення за шкалою вулиці – 21 та 27 із 60. Ці дані можуть свідчити про те, що найбільше адаптовані респонденти в умовах вулиці із однолітками та близькими друзями. Це не дивно, оскільки провідною діяльністю у підлітків є налагодження взаємин та спілкування із однолітками. Але це може мати негативний характер, оскільки в умовах вулиці у підлітковому віці можуть виникати знайомства із споживанням речовин, що викликають залежність, потрапляння у компанії однолітків із поганим впливом.

Результати тест-опитувальника «Здатність до самоуправління» Н. Пейсахова, котрий спрямований на виявлення показників здатності особистості підлітка володіти собою у різних ситуаціях, свідчать про загальний рівень здатності до самоуправління, який варіюється в межах низького, нижче середнього, середнього, вище середнього та високого рівнів. Оскільки, під час дослідження ми не маємо за мету виявлення гендерних особливостей самоуправління у життєвих ситуаціях, то для підрахунку ми використовуємо середню шкалу, в основі якої середній показник для чоловіків та жінок.

Відповідно, кількісний результат рівнів здатності до самоуправління характеризується такими даними, що вдалося виявити під час емпіричного дослідження: низький рівень здатності до самоуправління виявлено у 7 осіб, нижчий середнього – у 11 осіб, середній – у 19 осіб, вищий середнього – у 15 осіб, а високий рівень здатності до самоуправління виявлено у 8 осіб (див. табл. 2.3).

Як бачимо, опираючись на представлені результати у таблиці 2.3 переважає середній рівень здатності до самоуправління, тобто 19 осіб із 60 (32 %) характеризуються цілісністю сформованої система самоуправління. такі підлітки можуть раціонально оцінити конкретну ситуацію та враховують при цьому свій актуальний емоційний стан, як можуть діяти у тій чи іншій ситуації. Проте, виявлено високі показники переважання вище середнього рівня здатності до самоуправління –

15 осіб із 60 (25 %). Такі особистості характеризуються хорошою здатністю до самоуправління у будь-яких ситуаціях, але у них присутня досить велика різниця між раціональним та емоційним. Можна сказати, що такі підлітки не використовують свої емоції, ніколи їх не враховують, лише опираються на свою раціональність. Приховування емоцій у тій чи іншій ситуації не завжди є ефективним її вирішенням, а також може нашкодити психологічному здоров'ю. Такі ж особливості і у осіб із високим рівнем здатності до самоуправління, який виявлено у 8 осіб із 60 (13 %). У цьому випадку емоційна сторона ситуації зовсім не враховується, підліток приховує емоції, за для того, що вирішити ситуацію. Нами виявлено схожі кількісні результати за низьким та нижчим середнього рівнями здатності до самоуправління, але їх характеристика категорично різна. Нижчий середнього рівень здатності до самоуправління виявлено у 11 осіб із 60 (18 %), що свідчить про те, що такий підліток немає цілісної системи самоуправління у будь-яких ситуаціях. Можуть бути розвинені якісь окремі ланки, наприклад, прогнозування чи коригування, а самоконтроль може бути зовсім відсутній. У підлітків із низьким рівнем самоуправління, який виявлено у 7 осіб із 60 (12 %), зовсім відсутнє самоуправління. Часто такі підлітки не контролюють себе, свої дії, емоції. На них може вчинюватися вплив інших людей за для своєї вигоди у конкретній ситуації (див. рис. 2.5).

Таблиця 2.3

Кількісна характеристика осіб із домінуючим рівнем здатності до самоуправління за результатами тесту-опитувальника «Здатність до самоуправління» Н. Пейсахова

Рівні здатності до самоуправління за інтерпретацією тесту-опитувальника «Здатність до самоуправління» Н. Пейсахова	Кількість осіб із домінуючим рівнем здатності до самоуправління за результатами тесту-опитувальника «Здатність до самоуправління» Н. Пейсахова
1	2
Низький	7
Нижчий середнього	11

1	2
Середній	19
Вищий середнього	15
Високий	8

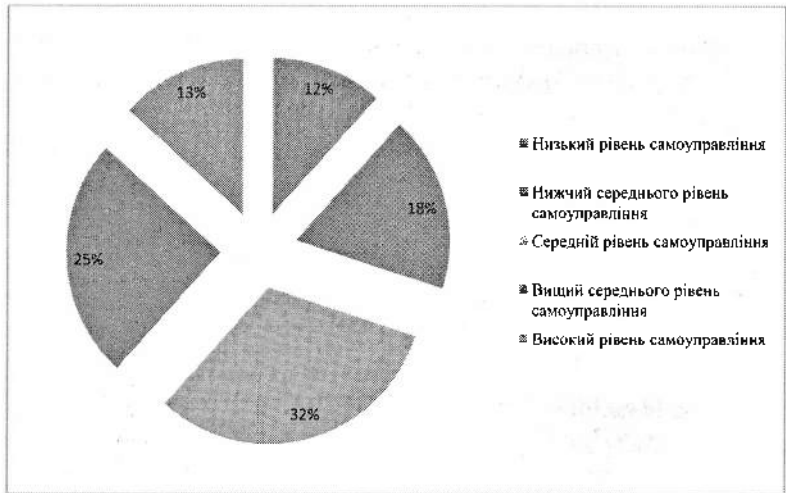

Рис. 2.5. Відсоткове співвідношення рівнів здатності до самоуправління за результатами тесту-опитувальника «Здатність до самоуправління» Н. Пейсахова

На основі отриманих емпіричних даних за результатами тесту-опитувальника «Здатність до самоуправління» Н. Пейсахова, чітко переважає середній рівень здатності до самоуправління виявлений у 32 % респондентів і характеризує їх як підлітків, у яких цілісно сформована система самоуправління у будь-яких ситуаціях. У 25 % респондентів виявлено вищий середнього та у 13 % респонденті високий рівень самоуправління що свідчать про високу раціональність підлітків і часткову або ж повну відсутність емоцій при вирішенні ситуацій. У 12 % респондентів низький рівень самоуправління, що

характеризується відсутністю повної здатності до самоуправління. Такі підлітки у будь-яких ситуація не контролюють ні себе, ні свої емоції та поведінку. Щодо рівня нижче середнього, який виявлено у 18% підлітків-респондентів, то вони схильні до часткового виявлення здатності до самоуправління. Їх функціональна особистісна система самоуправління розвинена лише у деяких її компонентах. Загалом, підлітки із низьким, нижчим середнього рівнем самоуправління погано контролюють свої дії, емоції, стан та поведінку у будь-якій ситуації, в тому числі і конфліктній. Щодо середнього рівня самоуправління, то ці підлітки найбільше від інших контролюють себе, а щодо високого та вище середнього рівнів самоуправління, то такі підлітки не керуються емоціями, навіть приглушують їх. У конфліктних ситуація діють раціонально.

Висновки до другого розділу

У результаті проведеного нами дослідження, можемо зробити висновок, що досліджувані підлітки схильні до проявів девіантної поведінки. Проте, особливості її проявів у кожного індивідуальні. Загалом, підлітки із девіантною поведінкою відносяться до групи ризику. Стосунки у сім'ї характеризуються недостатністю спілкування, розуміння. Досліджувані мають прояви агресивності, бажають отримувати увагу до себе, хочуть бути лідерами у всіх ситуаціях. Переважає серед респондентів гіпертимний, тривожний, демонстративний та емотивний тип акцентуації характеру, що спільно характеризуються конфліктністю, бажанням уваги та слави. Поведінка агресивна, схильна до аморальних вчинків. Такі підлітки переважно недисципліновані, прислухаються лише до себе, не сприймають інших. Нами виявлено переважаючий середній рівень адаптованості підлітків, проявляється і низький рівень адаптованості, що свідчить про низьку взаємодію та конфліктність у соціумі. Рівні самоуправління підлітків зовсім різні, тому часто не можуть контролювати свої емоції та поведінку.

Загалом, ми отримали результати, що свідчать про високу конфліктність, агресивність, недисциплінованість, недостатню адаптованість до соціуму і недостатній рівень самоуправління собою у різноманітних ситуаціях, що провокують девіантну поведінку у підлітків.

Оперуючи одержаними емпіричними показниками дослідження девіантної поведінки серед підлітків, ми пропонуємо та детально описуємо тренінгову програму допомоги підліткам із девіантною поведінкою, котра включатиме консультативну складову.

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ПІДЛІТКАМ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

3.1. Консультативно-тренінгова програма подолання девіантної поведінки у підлітків

У результаті проведеного нами емпіричного дослідження, було отримано необхідну інформацію про особливості прояву девіантної поведінки у підлітків, а саме їх акцентуації характеру, відношення до групи ризику, адаптованість та здатність до самоуправління у будь-яких ситуаціях. Ці дані дали змогу сформулювати програму, що опирається на особливості консультування підлітків та на їх груповій взаємодії. Психологічна допомога направлена на подолання девіантної поведінки у підлітків шляхом зниження рівня агресивності, конфліктності, а також підвищення рівня самоуправління, самоконтролю і адаптованості до соціуму, у якому вони перебувають.

Загальна кількість вибірки для впровадження консультативно-тренінгової програми склала 10 підлітків із проявами девіантної поведінки, шляхом вибору низьких показників за результатами дослідження.

З метою подолання девіантної поведінки підлітків, нами було створено тренінгову програму, що включає індивідуальну консультативну роботу і спрямована на зниження рівня агресивності, конфліктності та підвищення здатності до самоуправління та адаптованості підлітків.

Як наслідок, ми виокремили такі завдання консультативно-тренінгової програми:

- формування позитивного емоційного фону;
- зниження рівня психологічної напруги;
- забезпечити конфіденційність при індивідуальній роботі та забезпечити відчуття захищеності та взаємодії при груповій роботі;
- навчитися взаємодіяти у групі;
- знизити рівень агресії та конфліктності;
- підвищити комунікативні навички;